

ΚΕΙΜΕΝΑ & ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

Θ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας

Βόλος, 5-7 Νοεμβρίου 2007

"ΤΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΝΕΚΡΩΣΙΜΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ"

Γ. Ν. Φίλια, Καθηγητὴ του Πανεπιστημίου Αθηνών

Α. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

§1 Ἡ μελέτη τοῦ συγκεκριμένου θέματος (τὸ ὅποιο εἶναι, ἐμφανῶς, ἐξαιρετικὰ ἐξειδικευμένο) ἀπαιτεῖ μία εἰσαγωγικὴ ὀριοθέτηση σὲ δύο ἐπίπεδα: πρῶτον σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο «ὑπόμνημα» καὶ δεύτερον σχετικὰ μὲ τοὺς χώρους, στοὺς ὁποίους δὲν πρέπει νὰ εἰσέλθει ἡ ἔρευνα.

Ὁ ὄρος «ὑπόμνημα» εἶναι σαφής: ἐννοοῦμε ἓνα συγγραφικὸ ἔργο, στὸ ὅποιο ἐκτίθεται μία θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπομνηματιζομένου θέματος (ἐν προκειμένῳ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας). Ὑπὸ τὸν ὄρο «ὑπόμνημα», ἐπομένως, δὲν ἐννοοῦμε οὔτε κάποια μαρτυρία τῆς χριστιανικῆς γραμματείας περὶ νεκρωσίμου ἀκολουθίας, οὔτε κάποια θεολογικὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος τοῦ θανάτου ἢ τοῦ θέματος τῆς προσευχῆς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων. «Ὑπόμνημα στὴ νεκρῶσιμη ἀκολουθία» σημαίνει μία θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ τυπικοῦ (τῆς Τάξεως) τῆς ἀκολουθίας.

Ἡ διευκρίνηση τῆς ἔννοιας «ὑπόμνημα στὴ νεκρῶσιμη ἀκολουθία» μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὀριοθετήσουμε καὶ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο: ἡ ἔρευνά μας, δηλαδή, δὲν θὰ εἰσέλθει στὶς μαρτυρίες περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας εἴτε κατὰ τὴν περίοδο ποὺ προηγεῖται τῆς χειρογράφου εὐχολογιακῆς παραδόσεως (Α΄-Η΄ αἰ.)^[1], εἴτε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐξελίξεως τῶν χειρογράφων εὐχολογιῶν (Η΄-ΙΕ΄ αἰ.)^[2]. Δὲν θὰ ἀσχοληθεῖ, ἐπίσης, μὲ μεμονωμένες μαρτυρίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας περὶ τῆς θεολογίας τῆς προσευχῆς γιὰ τοὺς κεκοιμημένους^[3], ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ μαρτυρίες περὶ Μνημοσύνων, κολλύβων καὶ Θείας Εὐχαριστίας ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου, διότι ὅλα αὐτὰ τελοῦνται μετὰ καὶ ἐκτὸς τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας. Στοιχεῖα ἀπὸ τὰ παραπάνω θὰ χρησιμοποιοῦσε ἡ ἔρευνα ἐπιλεκτικὰ, καὶ τοῦτο μόνο στὰ πλαίσια μελέτης τῶν συγκεκριμένων ὑπομνημάτων.

§2 Μετὰ ἀπὸ τὴν ὀριοθέτηση τοῦ θέματος, ἐκφράζουμε μία εἰσαγωγικὴ διαπίστωση: ὅτι μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, ὡς ὑπομνήματα τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας θεωροῦμε μόνο δύο, τὰ ὅποια θὰ μελετηθοῦν κατωτέρω: τὸ ὑπόμνημα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων καὶ αὐτὸ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Πρὶν εἰσελθoυμε στὴν ἔρευνά τους, κρίνουμε σκόπιμη τὴν σύντομη ἀναφορὰ σὲ κείμενα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, τὰ ὅποια θὰ μπορούσαν νὰ διεκδικήσουν τὸν τίτλο τοῦ «ὑπομνήματος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας»: θεωροῦμε ὅτι πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὅποιο δὲν συγκαταλέγουμε στὰ «ὑπομνήματα» τὰ συγκεκριμένα ἔργα.

Ὡς πρῶτο ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ἀναφέρουμε τὸ τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου *De cure pro mortuis* («περὶ τῆς φροντίδος τῶν νεκρῶν»), τὸ ὅποιο γράφηκε περὶ τὸ 421 μ.Χ.^[4] Ἐνῶ ἐκ τοῦ τίτλου θὰ ἀναμέναμε ἓνα σχολιασμὸ (ὑπόμνημα) τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρεται μόνο σὲ δύο θέματα, τὰ ὅποια δὲν μᾶς διαφωτίζουν περὶ τοῦ νεκρωσίμου τελετουργικοῦ: τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράδοση ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη πηγὴ τῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τοὺς νεκροὺς^[5] καὶ ὅτι ἡ μνημόνευση τῶν νεκρῶν στὸ θυσιαστήριον γίνεται μόνο γιὰ τοὺς Ὁρθοδόξους κεκοιμημένους^[6].

Γιατὶ ὁ Αὐγουστίνος δὲν ἀναφέρεται σὲ νεκρῶσιμη ἀκολουθία; Μήπως δὲν ἦταν αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς Ἐπιστολῆς του; Σίγουρα, πάντως, δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι δὲν ὑφίστατο στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. κάποιο νεκρῶσιμο τελετουργικόν, ἐφόσον αὐτὸ μαρτυρεῖται σὲ προγενέστερες πηγές, ὅπως τοῦ Ἀπολογητῆ Ἀριστείδου (2ος αἰ.)^[7], τοῦ Τερτυλλιανοῦ (τέλη 2ου αἰ.)^[8], τοῦ Παυλίνου Νόλης (3ος-4ος αἰ.)^[9] καὶ τῶν *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν* (τέλη 4ου αἰ.)^[10]. Σὲ ἄλλο ἔργο τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου ἀναφέρεται στὴν

ψαλμώδηση τοῦ Ψαλμοῦ 113 κατὰ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία[11]· αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ἀγνοεῖ τὰ νεκρώσιμα τελετουργικά, ἀλλὰ ὅτι δὲν προτίθεται νὰ τὰ ὑπομνηματίσει.

Ὑπομνηματισμό, ὅμως, στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία δὲν ἐντοπίσαμε οὔτε σὲ ἄλλες πηγές, ὁ τίτλος τῶν ὁποίων προῖδεάζει γιὰ μία παρόμοια ὑπαρξή: ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης (ἀρχές τοῦ 5ου αἰ.), περιγράφοντας στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του τὰ περὶ τῆς κηδεύσεως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, παρὰ μόνον ὅτι «ἀξιώθηκε βασιλικῆς κηδείας»[12]. Παρόμοια ἀνυπαρξία τελετουργικῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας παρατηρεῖται στὸ ἔργο τοῦ Ἰ. Δαμασκηνοῦ (8ος αἰ.) μὲ τίτλο *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων. Ὅπως ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργία καὶ εὐποιῖαι τούτους ὀνήνησιν*[13], ἀλλὰ καὶ στὸν *Λόγον εἰς τοὺς κοιμηθέντας* τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης (7ος αἰ.)[14]. Τέλος, καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος (11ος αἰ.) στὴν *Ἐκθεση τῆς βασιλείου τάξεως*, ἀναφερόμενος στὰ «περὶ κηδείας πατριάρχου», οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τάξεως τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, παρὰ μόνον ὅτι τελέστηκε Θ. Λειτουργία πρὶν ἀπὸ τὸν ἐνταφιασμό[15].

Ἡ σύντομη ἀναφορά μας σὲ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀναμέναμε νὰ παρέχουν ὑπομνηματισμὸ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, στόχευε στὸ νὰ ἀναδείξει τὸ ἐρώτημα περὶ ὑπάρξεως μόνο δύο ὑπομνημάτων. Τὰ αἴτια τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ διερευνηθοῦν (γιὰ λόγους μεθοδολογικοῦς) μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν ἐν λόγῳ ὑπομνημάτων.

B. ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ» ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

§1 Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ Ἀρεοπαγίτικα συγγράμματα μνημονεύονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ θεολογικὴ διάσκεψη μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν μονοφυσιτῶν τὸ 532 μ.Χ.[16], στὴν ὁποία μάλιστα ὁ Ὑπάτιος Ἐφέσου ἐξέφρασε σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητά τους, κυρίως ἐπειδὴ δὲν μνημονεύονται ἀπὸ τὸν ἅγιο Κύριλλο Ἀλεξανδρείας[17]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Σκυθοπολίτης († 550) κατηγορεῖ τὰ συγκεκριμένα συγγράμματα ὡς αἰρετικά, ὑπεραμυνόμενος τοῦ προσώπου τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου[18]. Τὴν ὀρθόδοξη προσέγγιση καὶ ἐρμηνεία τῶν Ἀρεοπαγίτικῶν συγγραμμάτων ὀφείλουμε στὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ[19], τὸ κῦρος τοῦ ὁποίου συνετέλεσε στὴν ἀμβλυνση τῶν διαφορῶν ἀμφιβολιῶν περὶ τῶν θεολογικῶν θέσεων τοῦ ἄγνωστου συγγραφέα[20].

Ἀντιπαρερχόμενοι τὸν ὄγκο τῶν ἐπιστημονικῶν ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ (καὶ τοῦτο διότι δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο μιᾶς ὀλιγοσέλιδης μελέτης), ἐπικεντρωνόμαστε στὸ συγκεκριμένο ἔργο τῶν Ἀρεοπαγίτικῶν συγγραμμάτων, στὸ ὁποῖο περιέχεται τὸ ὑπόμνημα στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου μὲ τίτλο *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, στὸ ὁποῖο καταχωρίζεται τὸ Ζ' κεφάλαιο μὲ τίτλο *Περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων*[21]. Ἡ ὑπομνηματιζόμενη ἀκολουθία ἀποκαλεῖται ὡς «Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων»[22], τίτλος ὁ ὁποῖος παραπέμπει σὲ ἀκολουθία μὲ ἱερότατο περιεχόμενο (ἐφόσον ἀποκαλεῖται ὡς «Μυστήριον»). Ἡ ἱερότητα τοῦ περιεχομένου ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ σημασία καὶ βαρύτητα τῶν σχετικῶν μὲ τὸ θάνατο θεολογικῶν θέσεων, οἱ ὁποῖες συνοψίζονται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐν λόγῳ κεφαλαίου: ὅτι οἱ νεκροὶ «δὲν ἔχουν νεκρωθεῖ», ἀλλὰ «ἔχουν μεταφοιτήσει» *ἐκ θανάτου εἰς θειοτέραν ζωὴν*[23].

§2 Ἄς ἐκθέσουμε τὴν «τάξη» τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ὅπως ἐκτίθεται στὸ ἀρεοπαγίτικὸ ὑπόμνημα.

Προηγεῖται ἡ μεταφορὰ τοῦ κεκοιμημένου ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του στὸ Ναό. Κατὰ τὴ διαδρομὴ, οἱ συγγενεῖς «μακαρίζουν» τὸν κοιμηθέντα διότι «ἔφθασε νικηφόρα πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς», ἀναπέμπουν «ὠδὲς εὐχαριστίας» πρὸς τὸν «αἴτιο αὐτῆς τῆς νίκης» (τὸ Χριστὸ) καὶ εὐχονται νὰ ἔχουν καὶ ἐκεῖνοι «τὸ ἴδιο τέλος τῆς ζωῆς»[24]. Στὸ Ναό, ὁ ἐπίσκοπος *ἀσμένως ὑποδέχεται* (τὸν κεκοιμημένο) *καὶ τελεῖ τὰ κατὰ θεσμόν ἱερὸν ἐπὶ τοῖς ὁσίως κεκοιμημένοις τελούμενα*[25]. Αὐτὰ τὰ τελούμενα ἔχουν ὡς ἀκολουθως:

556C[26]: • Ὁ ἱεράρχης συνάζει «τὸν ἱερὸν χορὸν».

- Ἐὰν ὁ κεκοιμημένος εἶναι κληρικὸς, τὸν τοποθετεῖ μπροστὰ στὸ θυσιαστήριον.
- Ἀρχίζει «τὴν πρὸς Θεὸν εὐχὴν καὶ εὐχαριστίαν».
- Ἐὰν ὁ κεκοιμημένος εἶναι λαϊκὸς ἢ μοναχός, τὸν τοποθετεῖ «παρὰ τὸ τίμιον ἱερατεῖον, πρὸ τῆς ἱερατικῆς

είσελεύσεως».

- Αναπέμπεται «εὐχαριστήριος εὐχή» ὑπὸ τοῦ ἱεράρχου.
- Οἱ «λειτουργοὶ» ἀναγινώσκουν «τὰ θεῖα λόγια», τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν «ἀψευδὴ ἐπαγγελία περὶ τῆς ἀναστάσεώς μας».
- Ψαλμωδία τῶν «ψδῶν», οἱ ὁποῖες εἶναι «ὀμόλογοι» καὶ «ταῦτοδύναμοι» μὲ τὰ «ψαλμικὰ λόγια».
- Ὁ «πρῶτος λειτουργὸς» ἀπολύει τοὺς κατηχούμενους καὶ «ἀνακηρύττει τοὺς ἤδη κεκοιμημένους ἁγίους, μεθ' ὧν ἄξιοι τὸν ἄρτι τελειωθέντα τῆς ὁμοταγοῦς ἀναρρήσεως, καὶ προτρέπεται πάντας αἰτῆσαι τὴν ἐν Χριστῷ μακαρίαν τελείωσιν».

556D: • Ὁ ἱεράρχης «ποιεῖται εὐχὴν ἱερωτάτην», ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένο καὶ, ἀκολούθως, τὸ ἴδιο πράττουν ὅλοι οἱ παρόντες.

- Μετὰ τὸ πέρασ τοῦ ἀσπασμοῦ, ὁ ἱεράρχης ἐπιχέει ἔλαιον στὸν κεκοιμημένο, «ποιεῖται τὴν ὑπὲρ πάντων εὐχὴν» καὶ ἀποθέτει τὸ σῶμα «ἐν οἴκῳ τιμῷ, μεθ' ἐτέρων ὁμοταγῶν ἱερῶν σωμάτων».

Ἡ ἀκριβὴς καταγραφή τῆς «τάξεως» τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματοποιήσουμε τὴν νεκρώσιμη Τάξη ὡς ἀκολούθως:

- Σύναξις τοῦ «λαοῦ τῆς Ἐκκλησίας» στὸ Ναό.
- Τοποθέτηση τοῦ κεκοιμημένου μπροστὰ στὸ θυσιαστήριον (ἐὰν εἶναι κληρικὸς) ἢ στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ (ἐὰν εἶναι μοναχὸς ἢ λαϊκὸς).
- Εὐχὴ «εὐχαριστίας πρὸς τὸ Θεὸν» ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον.
- Βιβλικὰ ἀναγνώσματα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν.
- Ψαλμώδηση τῶν «ψδῶν».
- Απόλυση τῶν κατηχουμένων.
- Ὁ «πρῶτος λειτουργὸς» εὐχεται νὰ καταταγεῖ ὁ κεκοιμημένος μεταξὺ τῶν ἁγίων καὶ προτρέπει τοὺς παριστάμενους νὰ προσευχηθοῦν γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν.
- Εὐχὴ τοῦ ἐπισκόπου (ἀποκαλεῖται ὡς «ἱερωτάτη»).
- Ἀσπασμὸς τοῦ κεκοιμημένου ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον καὶ, ἀκολούθως, ἀπὸ ὅλους τοὺς πασιατάμενους.
- Ἐπίχυση ἐλαίου ἐπὶ τοῦ κεκοιμημένου. Ἡ ἐπίχυση συνοδεύεται ἀπὸ μία «ἱερὰ εὐχὴ» τοῦ ἐπισκόπου «ὑπὲρ πάντων».

§3 Ἐνα πρῶτο ἀξιοσημείωτο θέμα τοῦ «ὑπόμνηματος» εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὸν ἐπίσκοπον καὶ τὶς εὐχές, τὶς ὁποῖες ἀναπέμπει κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Τὸ «ὑπόμνημα» ἐξαίρει τὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὸν ἀποκαλεῖ «ἐκφραστὴ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Θεοῦ», «ἄγγελον Θεοῦ» ὁ ὁποῖος γνωρίζει ὅτι γιὰ ἐκείνους ποὺ ἔζησαν «ὀσίως» παρέχεται ἀπὸ τὸ Θεὸν ἡ «θεία ζωὴ»[\[27\]](#).

Ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴν «τάξη» τῆς ἀκολουθίας (τὴν ὁποία καταγράψαμε παραπάνω), ὁ ἐπίσκοπος ἀναπέμπει τρεῖς προσευχὰς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας: στὴν ἀρχή, πρὶν ἀπὸ τὸν ἀσπασμὸν καὶ κατὰ τὴ χρῆση τοῦ κεκοιμημένου μὲ ἔλαιον. Οἱ ἐν λόγῳ ἐπισκοπικὲς εὐχὰς παραλληλίζονται ἀπὸ τὸ συγγραφέα τῶν ἀρεοπαγτικῶν μὲ τὶς εὐχὰς τῶν «δικαίων» καὶ ἀναφέρεται, ὡς παράδειγμα, ἡ προσευχὴ τοῦ Σαμουὴλ ὑπὲρ τῶν Ἑβραίων[\[28\]](#). Τὸ «ὑπόμνημα» δὲν καταγράφει τὸ περιεχόμενον τῶν εὐχῶν αὐτῶν. Σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου, ὅμως, ἀποκαλύπτονται κάποια θέματα ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τῶν νεκρώσιμων ἐπισκοπικῶν εὐχῶν.

Σε μία πρώτη σχετική μαρτυρία, ο συντάκτης του «ύπομνήματος» αποκαλύπτει ότι ο επίσκοπος ευχαριστεί, κατ' αρχάς, τὸ Θεὸ γιὰ τὴ «θεία δικαιοσύνη» καὶ ἐξυμνεῖ τὴν «θεαρχία», διότι μᾶς ἀπήλλαξε ἀπὸ τὴν «τυραννία τοῦ διαβόλου» καὶ μᾶς ὀδήγησε σὲ μία «δικαιότερη κατάσταση»^[29]. Οἱ ἔννοιες αὐτὲς ὑποθέτουμε ὅτι πρέπει νὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ περιεχομένου τῆς πρώτης εὐχῆς τοῦ ἐπισκόπου, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «εὐχαριστιακή».

Μία ἐπόμενη μαρτυρία περὶ τοῦ περιεχομένου ἐπισκοπικῆς νεκρωσίμου εὐχῆς ἀναφέρει ὅτι ὁ ἱεράρχης προσεύχεται ἀφοῦ ἔχουν ἀκουστῆ τὰ «ἐπηγγελμένα ἀληθινὰ λόγια». Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐπισκοπικὴ εὐχὴ ἀναπέμπεται μετὰ ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα· ἐπομένως πρόκειται, προφανῶς, περὶ τῆς εὐχῆς τοῦ ἐπισκόπου πρὶν ἀπὸ τὸν ἀσπασμὸ τοῦ κεκοιμημένου. Ἡ μαρτυρία ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος εὐχεται νὰ «δωρηθοῦν τὰ ἐπηγγελμένα» στοὺς κεκοιμημένους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ζήσει «ὀσίως»· εὐχεται, ἐπίσης, νὰ «δοθοῦν δωρεὰς» τοῦ Θεοῦ καὶ στοὺς παρισταμένους^[30].

Περὶ τῆς εὐχῆς αὐτῆς, ὁμοῦς, ὁ συγγραφέας τοῦ «ύπομνήματος» ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του. Ἐκεῖ γίνεται περισσότερο περιγραφικὸς τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχῆς, ὅταν ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος εὐχεται νὰ συγχωρηθοῦν οἱ ἁμαρτίες τοῦ κεκοιμημένου, ὅσες ὀφείλονται στὴν ἀνθρώπινη ἀσθένεια, καὶ νὰ καταταγεῖ ἀπὸ τὸ Θεὸ *ἐν φωτὶ καὶ χάρα ζώντων, εἰς κόλπους Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, ἐν τόπῳ οὗ ἀπέδρα ὀδύνη καὶ λύπη καὶ στεναγμός*^[31]. Εἶναι προφανές ὅτι στὴ μαρτυρία αὐτὴ καταχωρίζεται αὐτούσιο τὸ κείμενο τῆς εὐχῆς πρὶν ἀπὸ τὸν ἀσπασμὸ, κείμενο τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται στὴ σημερινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία (στὴν εὐχὴ «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκὸς...»^[32]).

Φαίνεται, ὁμοῦς, ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν δὲν προτίθεται νὰ ἀποκαλύψει ἐκτενέστερα τὸ περιεχόμενο τῶν νεκρωσίμων εὐχῶν τοῦ ἐπισκόπου. Καὶ τοῦτο διότι, ὅπως σημειώνει, «δὲν πρέπει νὰ ἐξάγουμε ἀπὸ τὸ κρύφιο πρὸς τὸ κοινὸ τὸ μυστικὸ περιεχόμενο τῶν τελεστικῶν ἐπικλήσεων». Τὸ περιεχόμενο αὐτὸ θὰ γνωστοποιηθεῖ (συνεχίζει ὁ συγγραφέας) μόνο σὲ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι «θὰ τελειωθοῦν μὲ ἀκοινοποίητες μῆσεις» καὶ θὰ ἀναχθοῦν «πρὸς τὸν θεῖο ἔρωτα καὶ τὶς ἱερὰς ἐνέργειες»^[33]. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἐν λόγῳ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴν τάση ἀποκρύψεως ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τοῦ περιεχομένου τῶν εὐχῶν, στὴ γνωστὴ «Διδασκαλία ἀποκρύψεως τῶν Μυστηρίων» (*Disciplina arcani*) καὶ ὄχι, βεβαίως, σὲ μία μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν (ὅπως ἐρμηνεύουν μερικοὶ τὸ σχετικὸ ὄρο στὰ ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα).

Τὸ ἀρεοπαγιτικὸ κείμενο, πάντως, ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος δὲν προσεύχεται γιὰ τοὺς «ἀνιέρους κεκοιμημένους» (προφανῶς τοὺς αἰρετικούς) καὶ ἐπικαλεῖται μία παραλλαγὴ βιβλικοῦ λογίου («Αἰτεῖτε καὶ οὐ λαμβάνετε, διότι κακῶς αἰτεῖτε»)^[34]. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὶς ἀνάλογες περιπτώσεις δὲν προβλεπόταν ἐπισκοπικὴ εὐχὴ, ἴσως δὲ καὶ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Ἡ ἀναφορά, ὁμοῦς, σὲ «ἀνιέρους κεκοιμημένους» δὲν διευκρινίζει τὶς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ὁ ἐπίσκοπος ἀρνεῖτο τὴν ἐκκλησιαστικὴ κήδευση.

§4 Μετὰ τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα, τὸ «ύπόμνημα» τοποθετεῖ τὴν ψαλμώδηση τῶν «ῥόδων». Ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου ἀναφέρεται σὲ «ῥόδους τῶν θεαρχικῶν ἐπαγγελιῶν» καὶ τὶς ἀποκαλεῖ ὡς «ἐκφαντορικὲς ἀναγνώσεις τῶν μακαριωτάτων λήξεων»^[35], δηλαδὴ ὡς δηλωτικὲς τῶν «μακαρίων θέσεων, στὶς ὁποῖες θὰ καταταχθοῦν αἰωνίως ὅσοι ἀπέκτησαν τὴ θεία τελείωση»^[36]. Οἱ ἐν λόγῳ ῥόδους (σύμφωνα μὲ τὸ συγγραφέα τοῦ «ύπομνήματος») «μαρτυροῦν τὴν ἀποδοχὴ αὐτοῦ ποὺ κοιμήθηκε κατὰ τρόπο ἱερὸ καὶ προτρέπουν τοὺς ζωντανοὺς νὰ ἀποβλέπουν σὲ παρόμοια τελείωση»^[37].

Μετὰ ἀπὸ τὴν ψαλμώδηση τῶν ῥόδων ἀπολύονται οἱ κατηγούμενοι. Τὸ «ύπόμνημα» ἐπισημαίνει ὅτι στοὺς κατηγούμενους δὲν ἐπιτρέπεται ὡς «ἀμνήτους» νὰ συμμετάσχουν σὲ «κάθε ἱερὴ τελετὴ» οὔτε νὰ «ἐποπτεύσουν κάποια μικρὴ ἢ μεγάλῃ ἱεροτελεστία», ἐφόσον δὲν ἔχουν λάβει τὴν «φωτοδότιδα θεογενεσία» (δηλαδὴ τὸ Βάπτισμα)^[38]. Ἡ ἀπόλυση τῶν κατηγουμένων κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰσάγει στὸν προβληματισμὸ περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία (θὰ ἐπανεέλθουμε παρακάτω). Ὑπάρχει, βεβαίως, ἡ ἐπισήμανση τοῦ «ύπομνήματος» ὅτι οἱ κατηγούμενοι δὲν μποροῦν νὰ συμμετάσχουν ἀκόμα καὶ σὲ μία «μικρὴ ἱεροτελεστία» (καὶ ὡς τέτοια θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία). Ὁ ὅρος «μυστήριον», ὁμοῦς, στὸν τίτλο τῆς ὑπομνηματιζόμενης ἀκολουθίας («Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων») αἰτιολογεῖ- κατὰ κάποιο τρόπο- τὴν ἀναγκαιότητα ἀπολύσεως τῶν κατηγουμένων.

Χωρὶς, πλέον, τὴν παρουσία τῶν κατηγουμένων ὁ ἐπίσκοπος ἀναπέμπει εὐχὴ καὶ ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένο (περὶ τῆς εὐχῆς πρὶν ἀπὸ τὸν ἀσπασμὸ, βλ. παραπάνω). Τὸ «ύπόμνημα» αἰτιολογεῖ τὸν ἀσπασμὸ αὐτό, διότι ὁ κεκοιμημένος ἀποκαλεῖται ὡς «ἠδύς» καὶ «τίμιος»^[39]. Ὁ ἐν λόγῳ ἀσπασμὸς, ἐπομένως, ὑπαγορεύεται

ἀπὸ τῆ «μακαριότητα» τοῦ κεκοιμημένου. Τὸ ἀρεοπαγитικό ὑπόμνημα εἶναι ἡ πρώτη μαρτυρία, στὴν ὁποία ὁ ἀσπασμὸς μνημονεύεται πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας. Σύμφωνα μὲ τὴ νεκρική παράδοση τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὁ ἀσπασμὸς αὐτὸς προβλεπόταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκπνοὴ τοῦ θνήσκοντος[40].

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπεξήγηση τοῦ ἄγνωστου συγγραφέα τοῦ «ὑπομνήματος» περὶ τῆς ἐπιχύσεως ἐλαίου ἐπὶ τοῦ κεκοιμημένου. Ὅπως σημειώνει, τὸ ἔλαιο ποὺ ἐπιχέεται στὸν βαπτιζόμενο εἶναι ἀντίστοιχο τοῦ ἐλαίου τοῦ βαπτίσματος (τὸ ὁποῖο ἐπὶ τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας ἐκάλει τὸν τελούμενο). Ἡ ἐπίχυση, ἐπομένως, ἐλαίου στὸν κεκοιμημένο «ἐμφαίνει ὅτι ἐκεῖνος ὀλοκλήρωσε τὸ στάδιο τῶν ἀγῶνων του» καὶ ἐπιβραβεύεται δικαίως[41].

§5 Ἄς στρέψουμε, τώρα, τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἔρευνας στὴ σχέση τῆς ὑπομνηματιζόμενης νεκρωσίμου ἀκολουθίας μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία. Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὸ θέμα αὐτό, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε ἐν συντομίᾳ στὴν ἔννοια τῆς «παννυχίδος» ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων.

Πρόκειται περὶ νυκτερινῆς ἐξόδιας ἀκολουθίας, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε πανάρχαια παράδοση καὶ περὶ τῆς ὁποίας δὲν διεσώθησαν τελετουργικὰ στοιχεῖα. Οἱ ρίζες τῆς παννυχίδος ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων εὐρίσκονται (ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινεία ἐποχὴ) στὶς ὀλονύκτιες ἀναγνώσεις καὶ ψαλμωδίες, οἱ ὁποῖες ἐλάμβαναν χώρα στὸ σπιτί τοῦ κεκοιμημένου κατὰ τὴν πρώτη νύκτα μετὰ τὸ θάνατο[42]. Παρόμοιες, ὅμως, συνάξεις μαρτυροῦνται καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν Μαρτύρων[43]. Ὁ ἀείμνηστος καθ. Ἰ. Φουντούλης σημειώνει ὅτι «εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ ἀκολουθία τῆς νεκρώσιμης παννυχίδος νὰ ὑπῆρξε ἡ πρώτη ἐν χρήσει νεκρώσιμη ἀκολουθία», ἐπισημαίνοντας ὅτι λείψανο αὐτοῦ τοῦ συνδέσμου ἀποτελεῖ ὁ 90ος Ψαλμὸς (εἰσαγωγικὸς τῆς ἀσματικῆς παννυχίδος), ὁ ὁποῖος ψαλλόταν στὴν ἀρχὴ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας[44].

Ἐπανερχόμενοι στὸ ἀρεοπαγитικό ὑπόμνημα τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, θεωροῦμε ὡς βαρυσήμαντη τὴ διαπίστωση ἐνὸς ἐκ τῶν κορυφαίων μελετητῶν τῶν ἀρεοπαγитικῶν ἔργων (τοῦ R. Roques) ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ὑπόμνημα παρουσιάζει ὡς νεκρώσιμη ἀκολουθία μία ἐξελιγμένη μορφή τῆς νεκρωσίμου παννυχίδος, προσαρμοσμένης στὰ δεδομένα τῆς μετακωνσταντινείας ἐποχῆς[45]. Ἡ ἐξελιγμένη μορφή ὀφείλεται, προφανῶς, ὅτι δὲν μνημονεύεται σύνδεσμος μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία, ὁ ὁποῖος (σύνδεσμος) μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν προγενέστερη τῶν ἀρεοπαγитικῶν παράδοση[46]. Θεωροῦμε ὅτι στὸ «ὑπόμνημα» ὑπάρχει κάποιο εὐχαριστιακὸ πλαίσιο[47], ἀλλὰ ὅτι κατὰ τὴν ὑπομνηματιζόμενη σύναξη δὲν ἐτελεῖτο ἡ Θεία Εὐχαριστία[48].

§6 Ὡς κατακλείδα στὴ μελέτη τοῦ ἀρεοπαγитικοῦ ὑπομνήματος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, θὰ ἐπαναλαμβάνουμε τὴ διαπίστωση τοῦ Κ. Καλλινίκου περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἀκολουθίας, ὅτι «κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνος, ἡ σημερινή μας ἀκολουθία ὑφίστατο ἐν σκελετῷ καὶ κατὰ κυριώτατα σημεῖα, ἅτινα ὅμως προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐστολίσθησαν καὶ περιεσαρκώθησαν διὰ νεωτέρων ὕμνων καὶ τροπαρίων καὶ κανόνων, ἐκ τοῦ ἀστερευτοῦ θέματος τοῦ θανάτου ἀντληθέντων»[49]. Εἶναι σαφές ὅτι τὸ νεκρώσιμο ὑπόμνημα τοῦ *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* ἔργου ἀνακεφαλαιώνει τὴν προγενέστερη παράδοση καὶ θέτει τὶς βάσεις γιὰ τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας, ἔτσι ὅπως καταγράφεται στὸ πρῶτο χειρόγραφο εὐχολόγιο (Κρυπτοφέρρης Γ.β.Χ τοῦ 10ου αἰ.). Ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονικὴ στιγμή ἀρχίζει ἡ εὐχολογιακὴ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας· γι' αὐτὸ καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (15ος αἰ.) στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Γ. ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ὁ μέγιστος τῶν βυζαντινῶν λειτουργιολόγων, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεῶν (+1429) κατέλιπε μεγάλο καὶ σημαντικότερο ἔργο στὰ σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία[50]. Στὴν παροῦσα ἐνότητα θὰ μᾶς ἀπασχολήσει τὸ ὑπόμνημά του στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία, ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ὁποίου εἶναι «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων»[51]. Τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία ἐνότητα τοῦ «Διαλόγου» τοῦ ἁγίου Συμεῶν, κατακλείοντας ἔτσι τὸ μνημειῶδες ἔργο του. Θὰ συμφωνήσουμε μὲ τὴν ἄποψη ὅτι παρόμοιο ὑπόμνημα δὲν μᾶς κληροδότησε ἄλλο ἢ πατερικὴ γραμματεία, γι' αὐτὸ καὶ μᾶς εἶναι ὄχι μόνο πολὺτιμο, ἀλλὰ καὶ μοναδικό[52]. Ἄλλωστε, καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἱερὸς συγγραφέας του ἀναδεικνύει τὴ σημασία του ὑπομνήματός του ὅταν γράφει περὶ αὐτοῦ: ...ὅτι οὐκ ἐμά, ἀλλὰ τὰ ἐκ τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἁγίων ἡμῶν συλλέγων, κατὰ δύναμιν ἔγραψα καὶ τὰ ἐπόμενα τῶν θείων αὐτῶν ἐννοιῶν[53]. Τὸ ὑπόμνημα (ὅπως καὶ ὀλόκληρο τὸ λειτουργικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Συμεῶν) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἄψογο συμβολικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης προσεγγίζει τὰ τελούμενα[54].

§1 Ἄς προσεγγίσουμε, κατ' ἀρχάς, τὴν Τάξη τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης[55]:

- Μόλις «τίθεται» ὁ νεκρός, ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τὸ Θεό. «Εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή», γράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν, «νὰ εὐλογηθεῖ ὁ Θεὸς τώρα πού ὁ ἄνθρωπος ἔφθασε στὸ τέλος τοῦ δρόμου καὶ παραδίδει τὴν ψυχὴ του καὶ δίδει τὸ σῶμα του στὴ γῆ»[56].
- Ἀκολουθῶς, εὐλογεῖται ὁ Θεός, «Ὁποῖος μετέστησε (τὸ νεκρὸ) ἀπὸ τὴ ζωὴ αὐτὴ στὴν ἄλλη, τὴν αἰδίο», ὁ Ὅποῖος «ἀπέθανε γιὰ ἐμᾶς, ὥστε νὰ μᾶς σώσει διὰ τῆς Ἀναστάσεως»[57].
- Ἀμέσως μετὰ ἀκολουθεῖ ἡ ψαλμώδηση τοῦ «Εὐλογητὸς εἶ Κύριε, δίδαξόν με...»[58].
- Ἀκολουθεῖ ψαλμώδηση τοῦ «ἀμώμου» σὲ τρεῖς στάσεις, *εἰς τύπον ἅμα καὶ δόξαν τῆς Τριάδος*. Σύμφωνα μετὰ τὸ ὑπόμνημα, οἱ Ψαλμοὶ αὐτοὶ «προγράφουν τὴν πολιτείαν τοῦ Σωτῆρος», «τὴν ζωὴν τῶν ἁγίων», σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία «ὀφείλει νὰ ζήσει ὁ κάθε εὐσεβὴς». Σὲ κάθε στάση γίνεται *προσευχὴ παρὰ πάντων τῶν ἱερέων*, καὶ σὲ κάθε ψαλμικὸ στίχο λέγεται τὸ «Ἀλληλουῖα» τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι «ἔρχεται ὁ Κύριος», δηλαδὴ δηλώνει «τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου». Ὁ ἅγιος Συμεὼν μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ ἄλλη στάση λέγεται τὸ «Ἀνάπαυσον τὸν δοῦλον σου» ἢ τὸ «Ἐλέησόν με Κύριε»[59].
- Τὸ ὑπόμνημα καταγράφει, ἀκολουθῶς, τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ εὐχὴ τῶν ἱερέων: ὁ Διάκονος τοποθετεῖ θυμίαμα στὸ θυμιατήριον, λαμβάνει εὐλογία ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ στέκεται πίσω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀποκειμένου νεκροῦ. Θυμιάζει τὸ λείψανον καὶ λέγει τὸ «Ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»[60]. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ (σημειώνει ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης) διδάσκει «τὴν καταλλαγὴν μετὰ τὸ θάνατον». Ἀκολουθῶς εὐχεται «ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ κεκοιμημένου», καὶ «ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτῷ πάντα τὰ πλημμελήματα, καὶ ὅπως Κύριος τάξη τὴν ψυχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνάπαυσιν τῶν δικαίων». Ὅλοι ἀνακράζουσιν τὸ «Κύριε ἐλέησον»[61]. Τότε αἰτεῖται ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ δοθοῦν στὸν κεκοιμημένο «τὰ ἐλεῆ τοῦ Θεοῦ, ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν καὶ ἡ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν»[62].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἱερέας ἀναπέμπει τὴν εὐχὴ «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκὸς». Τὸ ἀκριβὲς κείμενον τῆς μαρτυρίας τοῦ ὑπομνήματος εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον, διότι ἀποκαλύπτει τὸ περιεχόμενον τῆς εὐχῆς: *Καὶ Θεὸν τῶν πνευμάτων αὐτὸν εἰπὼν, ἦτοι τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ψυχῶν, καὶ πάσης σαρκὸς, ἦτοι τῶν ἐνσωμάτων ἀνθρώπων, τὸν διὰ θανάτου τὸν θάνατον καταργήσαντα, καὶ διὰ σταυροῦ τὸν διάβολον καταπατήσαντα καὶ διὰ νεκρώσεως ζωὴν χορηγήσαντα τῷ κόσμῳ, ἀναπαῦσαι εὐχεται καὶ τὴν τοῦ κοιμηθέντος ψυχὴν ἐν τόπῳ ἀνέσεως, ὅθεν ἀπέδρα, ἦτοι μακρὰν, πᾶσα λύπη καὶ στεναγμὸς· καὶ πᾶν ἁμάρτημα αὐτῷ συγχωρῆσαι, πράξεώς τε καὶ λόγου καὶ διανοίας, ἐπεὶ οὐδεὶς ἀναμάρτητος, εἰ μὴ ὁ μόνος αὐτὸς ὁ ἀναμάρτητος ἐνανθρωπήσας· καὶ ὅτι δίκαιος αὐτός· καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἀλήθεια αὐτός· καὶ αὐτὸς εἶρηκεν, ἔγωγε εἰμὶ ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ. Τοῦτο οὖν ἐκφωνῶν καὶ ὁ ἱερεὺς φησὶ πρὸς τὸν Θεόν, “ὅτι σὺ εἶ ἡ ἀνάστασις”*[63].

Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ εὐχὴ αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὶς τρεῖς στάσεις τοῦ ἀμώμου τῶν Ψαλμῶν[64]. Εἶναι, ἐπίσης, ἀξιοσημείωτη ἡ φιλολογικὴ λεπτομέρεια τοῦ ὑπομνήματος: ὅτι ὁ Κύριος «διὰ τῆς Ἀναστάσεώς του κατήργησε τὸν θάνατον καὶ κατεπάτησε τὸν διάβολον» (ὁ τὸν θάνατον καταργήσας τὸν δὲ διάβολον καταπατήσας – καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετον).

- Μετὰ ἀπὸ τὸν ἄμωμον, ψάλλονται τὰ τροπάρια “ὑπὲρ τοῦ κοιμηθέντος, ἀναγκαιότατα δεήσεως πρὸς τὸν Θεόν”[65]. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀποστολικὴ περικοπὴ *περὶ τῆς ἐλπίδος τῆς ἀναστάσεως· διὸ καὶ οὐκ ἀποθανόντες, ἀλλὰ κεκοιμημένοι ὡς ἐγερθησόμενοι ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου ὀνομάζονται οἱ πιστοί*[66]. Ἡ περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀποστολικῆς περικοπῆς παραπέμπει σὲ κάποιο παύλειον, προφανῶς, κείμενον, ἴσως συγγενὲς μετὰ τὸ κείμενον τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος στὴ σύγχρονη λειτουργικὴ πράξη τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας. Ἀκολουθεῖ τὸ «Ἀλληλουῖα», τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα (ὁ ἅγιος Συμεὼν τὸ παρομοιάζει μετὰ τὸ ἄγγελμα τῆς ἀναστάσεως ἀπὸ τὸν ἄγγελο), ἐπαναλαμβάνεται ἡ εὐχὴ «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων...» καὶ ψάλλεται ὁ «ὕμνος τοῦ ἀσπασμοῦ»[67]. Ἡ ὅλη ἀκολουθία κατακλείεται μετὰ τὸ «αἰωνία ἡ μνήμη»[68].

§2 Ἡ παραπάνω Τάξη τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας προφανῶς ἴσχυε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Ἴσως, ὅμως, πρόκειται περὶ τῆς Τάξεως, τὴν ὁποία ὁ Συμεὼν θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ προβάλλει· τοῦτο φαίνεται ἀπὸ ἓνα παράπονό του ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶχε διασαλευθεῖ ἡ Τάξη τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας[69]. Κάποιες πτυχὲς ἀπὸ τὴν διασαλευσὴν τῆς νεκρωσίμου Τάξεως ἀποκαλύπτει ὁ ἅγιος Συμεὼν

σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ὑπομνήματός του: μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στήν ἀρχή τῆς ἀκολουθίας τοποθετοῦντο στό ἱερό «οἱ μὴ ἄξιοι» καὶ ὅτι οἱ «ιερεῖς Γραφεῖς» ἀνεγινώσκοντο *δίχα σφραγίδος ἀρχιερατικῆς* [70]. Αὐτὲς οἱ παρατυπίες ἴσως σχετίζονται καὶ μὲ ἐνδοεκκλησιαστικά προβλήματα στήν Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης.

Μία, πάντως, ἀπὸ τὶς παρατυπίες, τὶς ὁποῖες ἐπισημαίνει ὁ Συμεὼν ἀφορᾷ στήν τοποθέτηση τοῦ νεκροῦ ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Ὁ ἴδιος ἐπεξηγεῖ τὴ σωστὴ Τάξη περὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος: οἱ Ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς τοποθετοῦνται πλησίον τῶν «ἀγίων θυρῶν» (τὸ ὑπόμνημα ἐπισημαίνει ὅτι ὁ «ιερὸς Διονύσιος» τοὺς τοποθετεῖ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος), οἱ μοναχοὶ «λίγο μακρύτερα ἀπὸ τὶς ἱερὲς θύρες», *ἐνθα ἡ τάξις αὐτῶν*, οἱ δὲ λαϊκοὶ στό μέσον τοῦ ναοῦ, *ὅπου καὶ τὴν τάξιν τῆς στάσεως ἔχουσιν* [71]. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης διαμαρτύρεται διότι δὲν τηρεῖται ἡ συγκεκριμένη Τάξη, ἀλλὰ ὅλοι ἀνεξαιρέτως τοποθετοῦνται στό μέσον τοῦ ναοῦ, *διὰ τὸ πολυχωρητότερον, καὶ ἵνα πάντες ὁρῶσι τε καὶ παρίστανται*: προσθέτει, μάλιστα, ὅτι ἡ παρατυπία γινόταν γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ θυμίασις, ἡ ὁποία ἐπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς «ιερωμένους» ποὺ ἐξέρχονται ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον γιὰ νὰ θυμιάσουν [72]. Ὁ Συμεὼν, ὅμως, καταλήγει ὅτι πρέπει «νὰ τηρηθοῦν τὰ τοῦ μεγάλου Διονυσίου», διότι αὐτὸ καταδεικνύει *τὸν βαθμὸν ἐκάστου καὶ τὴν τάξιν* [73].

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἔκφραση τῶν παραπόνων του γιὰ τὶς παρατυπίες σχετικὰ μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ λειψάνου στό Ναό, ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὑπῆρχε γενικευμένη συνήθεια νὰ τοποθετεῖται πάνω στὸν κεκοιμημένο μία εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, *διὰ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν· καὶ ὅτι τούτω παρέδωκε τὴν ψυχὴν* [74].

§3 Σύμφωνα, ὅμως, μὲ τὸ ὑπόμνημα δὲν ὑφίσταται μόνο διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν τοποθέτηση τοῦ κεκοιμημένου στό Ναό, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ τελούμενα πρὶν ἀπὸ τὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία γιὰ τοὺς κεκοιμημένους ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι μεταφέρονται στό Ναὸ «διὰ τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων» [75].

- Ὁ κληρικὸς ἐνδύεται μὲ καθαρὰ «ἱμάτια τοῦ ἰδίου Σχήματος». «Ἀπονίπτεται» μὲ νερὸ διὰ σπόγγου *σταυροειδῶς εἰς τύπον τοῦ ἱεροῦ Βαπτίσματος*, στό μέτωπο, τοὺς ὀφθαλμούς, τὰ χεῖλη, τὸ στήθος, τὰ γόνατα καὶ τὰ χέρια. Ακολουθῶς, «περιβάλλεται» μὲ τὰ ἀρχιερατικὰ ἢ τὰ ἱερατικὰ ἄμφια καὶ μὲ καινούργια ὑποδήματα [76].

- Μετὰ τὸ πέρας τῆς προετοιμασίας τοῦ κεκοιμημένου κληρικοῦ, τοποθετεῖται στὰ χέρια του τὸ ἱερὸ Εὐαγγέλιον. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης παραθέτει μία ἀξιοσημείωτη ἐρμηνεία: ἡ τοποθέτηση τοῦ Εὐαγγελίου σημαίνει ὅτι ὁ κεκοιμημένος «ἔζησε εὐαγγελικῶς» καὶ ὅτι τὰ εὐαγγελικὰ λόγια ἐνεργοῦν *εἰς ἴλασμόν καὶ ἀγιασμόν* [77].

- Ἀκολουθεῖ «εὐχή», Τρισάγιο καὶ θυμίαση. Ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ θυμίαμα προσφέρεται *εἰς ἴλασμόν* τοῦ νεκροῦ κληρικοῦ καὶ ἐμφαίνει *τὴν εὐσεβῆ καὶ ὀρθόδοξον* ζωὴν ποὺ ἔζησε, *τὴν καθαρὰν καὶ εὐώδη* [78].

- Μετὰ ἀπὸ τὴν παραπάνω διαδικασία, ὁ κεκοιμημένος ὁδηγεῖται στό Ναὸ «μετὰ λαμπάδων», οἱ ὁποῖες «ἐκτυπώνουν» *τὸ θεῖον ἐκεῖνο καὶ ἀκατάπαυστον φῶς* (δηλαδή τὴ θεοπτία) [79].

§4 Ἰδιαίτερη, ὅμως, προετοιμασία πρὶν ἀπὸ τὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία προβλέπεται (σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα) καὶ γιὰ τὸν κεκοιμημένο μοναχό: πλύση τοῦ σώματος (ὅπως στήν περίπτωση τῶν κληρικῶν) καὶ τοποθέτηση τοῦ Ψαλτηρίου στὰ χέρια του [80]. Ἡ προετοιμασία ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἀκόλουθη διαδικασία: *Μετὰ τὸ ἀποσπογγίσαι σταυροειδῶς, τὰ τοῦ σχήματος ἐνδιδύσκουσι, καὶ τὸν μανδύα ἄνωθεν ἐπιρράπτουσιν, ὅς καὶ ὡς τάφος ἐστὶν αὐτῷ· καὶ σταυροὺς ἄνωθεν ποιοῦντες, διὰ Χριστὸν ᾧ ἐσταύρωται* [81].

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἐπισημάνση τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία σὲ μοναστήρι, γιὰ μὲν τοὺς καθηγουμένους καὶ τοὺς ἱερομονάχους ψάλλεται ἐντὸς τοῦ Ναοῦ, γιὰ δὲ τοὺς μοναχοὺς ψάλλεται στό Νάρθηκα [82].

§5 Ἄς ἀναφερθοῦμε καὶ στὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἰδίου τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης περὶ τῆς Τάξεως τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, τὴν ὁποία καταγράφει στό ὑπόμνημά του.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, κατὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ κεκοιμημένου στό Ναὸ ψαλλόταν τὸ «Τρισάγιο» καὶ, μάλιστα, «μετὰ μέλους». Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ψαλμώδηση τοῦ Τρισαγίου ἐμφαίνει ὅτι οἱ κεκοιμημένοι εἶναι «δοῦλοι τῆς Τριάδος» καὶ ὅτι πορευόμενοι πρὸς Αὐτὴν θὰ «ταχθοῦν μὲ τοὺς Ἀγγέλους ποὺ ψάλλουν ἀκαταπαύστως τὸν Τρισάγιο ὕμνον» [83].

Στὸ ὑπόμνημα ἐρμηνεύονται καὶ τὰ τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ κεκοιμημένου: γίνεται λόγος τῆς «μεταβάσεως» τοῦ στὴν αἰωνιότητα καὶ τοῦ «χωρισμοῦ» τοῦ ἀπὸ τοὺς ζῶντες ἀδελφούς του. Ὁ Συμεὼν, ὅμως, ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἀσπασμὸς τοῦ κεκοιμημένου συνιστᾷ «κοινωνία» καὶ «ένωση» μαζί του[84]. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ «αἰωνία ἡ μνήμη» στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας, τὸ ὑπόμνημα παρέχει ἀξιοσημείωτη ἐρμηνεία: ἡ ψαλμώδηση τῆς φράσεως αὐτῆς ἀποτελεῖ «ἀνακήρυξη τοῦ κεκοιμημένου»: ἡ δὲ ἔννοια τῆς «ἀνακηρύξεως» σημαίνει ὅτι *συνετάγησαν* (οἱ κεκοιμημένοι) *τοῖς ἁγίοις, καὶ τῆς ἐκείνων ἄξιοι κληρονομίας εἰσιν, ὡς καὶ τῆς πίστεως*[85].

§6 Ἐνδιαφέροντα εἶναι, τέλος, τὰ μαρτυρούμενα ὑπὸ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης περὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ, μετὰ ἀπὸ τῆ νεκρώσιμη ἀκολουθία:

- Ὀλόκληρη ἡ σύναξη συνοδεύει τὸ λείψανο μέχρι τὸν τάφο, ψάλλοντας τὸ Τρισάγιο. Κατὰ τὸν ἐνταφιασμό, τὸ λείψανο «σφραγίζεται διὰ τοῦ σταυροῦ» καὶ ἐπιχέεται πάνω του σταυροειδῶς τὸ ἔλαιο[86]. Ὁ Συμεὼν ἀναφέρει ὅτι τὸ ἔλαιο τίθεται στὸ λείψανο «κατ' ἀντιστοιχία τοῦ Βαπτίσματος»: *Ὡς γὰρ ἐν τῷ Βαπτίσματι ὕδωρ καὶ ἔλαιόν ἐστιν, εἰς τόπον ἐκείνων τοῖς πιστῶς βιώσασι καὶ εὐσεβῶς ταῦτα ἐπάγεσθαι χρῆ*[87].

- Ἀκολουθῶς, τὸ λείψανο ἀποσμίχεται ὕδατι σπόγγω σταυροειδῶς: στὰ γόνατα, τὸ μέτωπο, τὰ ὄμματα, τὸ στόμα, τὸ στῆθος, τὰ χέρια. Τὸ ἔλαιο, ὅμως, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιχέεται ὁ κεκοιμημένος ἔχει μία ἀκόμα σημασία: ὅτι ὁ κεκοιμημένος ἀγωνίστηκε «καλῶς καὶ εὐσεβῶς» καὶ ὅτι «θὰ ἀξιώθῃ τοῦ θείου ἐλέους καὶ τῆς λαμπρᾶς ἰλαρότητας τοῦ θείου φωτός»[88]. Ἐπομένως, τὸ ἔλαιο παραπέμπει στὸν προγενέστερο πνευματικὸ ἀγῶνα τοῦ κεκοιμημένου καὶ διαδηλώνει τὴ νικηφόρα πορεία του κατὰ τὴν ἐπίγειο ζωὴ.

- Τέλος, ὁ νεκρὸς ἐνταφιάζεται καὶ τότε ἀναπέμπεται εὐχή, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «εὐχαριστήριος», ὡς «σφραγὶς καὶ τελείωσις» τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας. Τότε ἐπιτελοῦνται καὶ «δώδεκα μετάνοιες» ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου, *εἰς ἐξιλέωσιν τῆς αὐτοῦ ζωῆς* (ὁ Συμεὼν ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἀριθμὸς δώδεκα σχετίζεται μὲ τὸ δωδεκάωρο τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύκτας)[89].

Δ. ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὴν ἔρευνα περὶ τῶν ὑπομνημάτων στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία προβληματίζει καὶ ὁ ἐλάχιστος ἀριθμὸς τους (μόνον δύο), ἀλλὰ καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση, ἡ ὁποία χωρίζει τὰ δύο ὑπομνήματα. Εἶναι σαφὲς ὅτι μετὰ τῶν δύο ὑπομνημάτων ὑφίσταται μία σχέση: τὸ ὑπόμνημα τοῦ *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* περιέχει ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διαμορφώνονται πληρέστερα στὸ ὑπόμνημα τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης.

Ἡ ὕπαρξη τῆς νεκρωσίμου παννυχίδος (ἀναφερθήκαμε σὲ προηγούμενη ἐνότητα) πιθανὸν ἐπιλύει τὸ ἐρωτηματικὸ περὶ τῆς ἀνυπαρξίας νεκρωσίμων ὑπομνημάτων, ἐφόσον φαίνεται ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες εἶχε υἱοθετηθεῖ αὐτὸς ὁ συγκεκριμένος τρόπος ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως καὶ ὄχι ἡ ἰδιαίτερη ἀκολουθία, τὴν ὁποία ὑπομνηματίζει τὸ ἀρεοπαγιτικὸ σύγγραμμα[90]. Κι εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τρεῖς αἰῶνες μετὰ τὸ *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, τὸ πρῶτο χειρόγραφο εὐχολόγιο (ὁ Βαρβερινὸς ἑλληνικὸς κώδικας 336 τῆς βατικάνειας βιβλιοθήκης) δὲν περιέχει νεκρώσιμη ἀκολουθία[91].

Περὶ τὸν 10ο αἰ., πάντως, φαίνεται ὅτι σταθεροποιεῖται ἡ παράδοση περὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στὴ μορφή, τὴν ὁποία καταγράφει τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ὁ ἅγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Τὸ πρῶτο χειρόγραφο εὐχολόγιο ποὺ περιέχει τὴ συγκεκριμένη ἀκολουθία (ὁ κώδικας Κρυπτοφέρρης ἑλληνικὸς Γ.β.Χ)[92], ἐγκαινιάζει τὴν εὐχολογιακὴ νεκρώσιμη παράδοση, ἡ ὁποία ξεκινᾷ σὲ «ἐμβριακὴ» μορφή μὲ τὸ ἀρεοπαγιτικὸ ὑπόμνημα στὸ *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*.

Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης καταγράφει στὸ ὑπόμνημά του μία μορφή νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἡ ὁποία συγγενεῖ ἀρκετὰ μὲ τὴ σημερινή. Γνωρίζουμε, βέβαια, ὅτι κατὰ τὸν 17ο αἰ. ἐπῆλθε συντόμευση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας λόγω τῶν ἐπιδημιῶν καὶ τῶν «μεγάλων θανατικῶν» ποὺ ἐνέσκηψαν[93]. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συμεὼν, ὅμως, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ μία πολύτιμη θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ τελεουργικοῦ καὶ τῆς θεολογίας τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας. Ὁ σύγχρονος μελετητὴς τοῦ ὑπομνήματος θὰ ἀνακαλύψει ὅλες τὶς βαθύτατες πτυχὲς τῆς ἐν λόγω ἀκολουθίας καὶ θὰ ἐνώσει τὴ δοξολογία του πρὸς τὸ Θεὸ μὲ τὰ ἴδια λόγια, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἅγιος Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης κατακλείει τὸ ὑπόμνημά του: *Εἰ μὲν οὖν τι χρῆσιμον ἢ ἐπωφελὲς ἐν τοῖς εἰρημένοις, τῷ Θεῷ χάρις* [94].

[1] Στή βιβλιογραφική προσέγγιση τοῦ θέματος γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐξάρουμε τὶς μελέτες τῶν **Π.Ι. Σκαλτσῆ** περὶ «ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας» [ἐντάσσεται στὸ εὐρύτερο ἄρθρο του με θέμα «Θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας», στὸν τόμο *Νεκρώσιμα τελεουργικὰ (Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, ἔτους 2001)*, Δράμα 2001, σσ. 67-133], **Δ.Β. Τζέρπου** [*Ἡ ἀκολουθία τοῦ νεκρωσίμου Εὐχελαιίου κατὰ τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια τοῦ 14ου-16ου αἰ. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴν θεολογία τῆς χριστιανικῆς λατρείας* (κυρίως στὴν «Εἰσαγωγή», σσ. 10-29), Ἀθήνα 2001 (*Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας- Λατρειολογίματα 1*)], **B. Botte** [«Les plus anciennes formules de prière pour les morts», *La maladie et la mort du Chrétien dans la liturgie. Conférences St. Serge XXIe semaine des Études Liturgiques, 1er-4 Juillet 1974*, Roma, Edizioni Liturgiche, 1975, σσ. 83-99 (*Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», «Subsidia» 1*)], **V. Bruni** [«Un'antica preghiera bizantina per i defunti», *Studia Hierosolymitana in onore di P. Bellarmino Bagati*, t. II, Jerusalem, Franciscani Press, 1976, σσ. 309-318 (*Studii Biblici Franciscani-Collectio Maior 23*)], **H.R. Philippeau**, [«Origines et évolution des rites funéraires», *Le mystère de la mort et sa célébration*, Paris, Cerf, 1951, σσ. 186-206 (*Lex Orandi 12*)], **A. Loth** [«La prière pour les morts dans l'Antiquité chrétienne», *Revue angloromaine 1* (1895), σσ. 241-254], **J.E. Hale** [*The pastor of burial. A historical synopsis and a commentary*, Washington, The Catholic University of America, 1949 (*Canon Law Studies 234*)], **E.S. Marantonio** [*Evolutione storico-giuridica del istituto della sepoltura ecclesiastica*, Milano, Pubblicazioni dell'Istituto di studi storici, 1976], **A. Molien** [*La prière pour les défunts (La prière et la vie liturgiques)*, Avignon 1928], **G. Munarini** [«I Funerali secondo la tradizione liturgica Bizantina. Le esequie dei laici», *Oriente Cristiano 32*(2-3), 1992, σσ. 7-34], **S. Reinach** [«De l'origine des prières pour les morts», *Revue des Études juives 41* (1900), σσ. 161-173], **M. Righetti** [«Il culto dei morti», *Manuale di Storia Liturgica*, vol. II, Milano 1955, σσ. 360-399], **A. Rush** [*Death and burial in christian antiquity*, Washington, The Catholic university of America, 1941 (*Studies in christian antiquity 1*)], **E. Velkovska** [«Funeral rites according to the byzantine liturgical sources», *Dumbarton Oaks Papers 55* (2001), σσ. 21-51] καὶ **C. Vogel** [«L'environnement culturel du défunt durant la période paléochrétienne», *La maladie et la mort du Chrétien dans la liturgie. Conférences St. Serge XXIe semaine des Études Liturgiques, 1er-4 Juillet 1974*, Roma, Edizioni Liturgiche, 1975, σσ. 381-413 (*Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», «Subsidia» 1*)].

[2] Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ μνημονεύουμε τὶς σημαντικὲς μελέτες τῶν **π.Θ. Χριστοδούλου** [*Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρόγραφους κώδικες 10ου- 12ου αἰῶνος*, Θήρα, Θεσβίτης, 2005 (σὲ δύο τόμους)], **M. Arranz** [«Le preghiere per I defunti nella tradizione bizantina», *Orientalia Christiana Periodica 63* (1997), σσ. 99-117/ «Les prières presbyterales de la "Pannychis" de l'ancien euchologe byzantin et la "Pannikhida" des defunts», *Orientalia Christiana Periodica 41* (1975), σσ. 119-139], **V. Bruni** [*I funerali di un Sacerdote nel rito Bizantino*, Jerusalem 1972] καὶ **π.Α.Β. Τζέρπου** [*Ἡ ἀκολουθία τοῦ νεκρωσίμου Εὐχελαιίου...* (κυρίως σσ. 31-39)].

[3] Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ σημαντικότερη μελέτη τοῦ **J. Ntedika** [*L'évocation de l'au-delà dans la prière pour les morts*, Louvain- Paris 1971] καθὼς καὶ τοῦ **B. Σαρρῆ** [*Ἡ βυζαντινὴ Παραμυθητικὴ Ἐπιστολὴ (ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη ἕως τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, 9ος- 12ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 2005]. Ἐκ τῶν παλαιότερων μελετῶν, βλ. **A. Frantz**, *Das Gebet für die Todten in seinem Zusammenhang mit Cultus und Lehre nach den Schriften des heiligen Augustinus*, Nordhausen 1857.

[4] Τὸ ἔργο ἔχει τὴ μορφή ἐπιστολῆς καὶ γράφηκε σὲ ἀπάντηση ἐρωτήματος τοῦ Παυλίνου Νόλης ἐὰν οἱ πιστοὶ μποροῦν νὰ ἐνταφιάζονται κοντὰ σὲ τάφους (Στ. Σάκκου, «Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, Φροντίδα γιὰ τοὺς νεκροὺς», ἀνάτυπο περιοδικοῦ *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, Νοεμβρ.- Δεκ. 1981, Θεσσαλονίκη 1986, σ.3/ J. Ntedika, ὅπ.π., σ.92. Ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης του, στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ ἱ. Αὐγουστίνος «διατυπώνει σκέψεις κατὰ πάντα ἀποδεκτὲς καὶ ἀξιόπιστες» (Στ. Σάκκου, ὅπ.π., σ.17).

[5] *In Machabaeorum libris legimus oblatum pro mortuis sacrificium. Sed et si nusquam in scripturis veteribus omnino legetur, non parus est universae ecclesiae quae in hac consuetudine claret auctoritas, ubi in precibus sacerdotis que domino deo ad eius altare funduntur locum suum habet etiam commendatio mortuorum* (ἱ. Αὐγουστίνου, *De cure pro mortuis*, 1,3, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 41*, σσ. 623-624). Περὶ τοῦ θέματος τῆς προσευχῆς γιὰ τοὺς νεκροὺς ὡς παραδόσεως, βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ μελέτη τοῦ J. Ntedika, ὅπ.π., σ. 8, σημ. 16.

[6] *No sunt praetermittendae supplicationes pro spiritibus mortuorum, quam faciendas pro omnibus in*

christiana et catholica societate defunctis etiam tacitic nominibus eorum sub generale commemoratione suscepit ecclesia (ὅπ.π., σ. 631).

[7] Αναφέρεται σὲ λειτουργικὲς προσευχὲς γι' αὐτοὺς ποὺ ἐκοιμήθησαν «ἐν πίστει» (Αριστείδη, *Απολογία*, 15, ἔκδ. E. Hannecke, *Die Apologie des Aristides. Recension und Rekonstruktion des Textes*, Leipzig 1893, σ. 39).

[8] Αναφέρεται σὲ εὐχαριστιακὴ θυσία ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου (Τερτυλλιανοῦ, *De exhortatione castitatis*, 11, 1-2, *Corpus Cristianorum Latinorum* 2, 1031).

[9] Παυλίνου Νόλης, *Epistula* 13, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 29, σ. 90 (μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἐπικήδειο ἀκολουθία ψαλλόταν ὁ Ψαλμὸς 40, 4).

[10] *Αποστολικὲς Διαταγὲς* Η', 41 [*Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων* 2, σ. 168(13-35)]. Βλ καὶ E. Θεοδώρου, «Λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων στὶς “Αποστολικὲς Διαταγὲς”», *Ὁ Ἐφημέριος* 31 (1982), σ. 259.

[11] Αὐγουστίνου, *In Psalmum* 72, 5, *PL* 36, 917. Περὶ ψαλμωδῆσεως τοῦ συγκεκριμένου Ψαλμοῦ κατὰ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία μαρτυρεῖ καὶ ὁ Καισάρειος Ἀρελάτης (+542) [*Vita sancti Caesarii Arelatensis auctore Cypriano Telonensi*, II, cap. 46, στὸ *Monumenta Germanica Historica, Scriptores merovensiensis*, V, σ. 563].

[12] Σωκράτη, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Μ', *PG* 67, 180 B-C.

[13] *PG* 95, 247-277.

[14] *PG* 9 7, 1268-1303.

[15] Λ', *PG* 112, 1172A.

[16] Γιὰ τὸ μεγάλο θέμα τῆς χρονολογήσεως καὶ τοῦ συγγραφέως τῶν Ἀρεοπαγτικῶν συγγραμμάτων παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, στὸν Π. Χρήστου, *Πατρολογία*, τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη, Κυρομανός, 1991, σσ. 74-100, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[17] «Illa enim testimonia quae uos beati Dionysii Areopagitae dicitis, unde potestis ostendere uera esse, sicut suspicamini? Si enim eius errant, non potuissent latere beatum Cyrillum... Si autem nullus ex antiquis recordatus est ea, unde nunc potestis ostendere quia illius sint, nescio». Βλ. «Innocentii Maronitae epistula de collatione cum Severianis habita», στὸ: *Acta conciliorum oecumenicorum* IV, II (ἐπιμ. Ed. Schwartz), Berolini et Lipsiae 1914, σ. 173. (Mansi, *Sacrorum Conciliorum Collectio* 7, 820C).

[18] Τὴν ἔνσταση αὐτὴ τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου διασώζει ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (*Πρόλογος εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου*, *PG* 4, 20 A-B. Βλ. Καὶ τὶς θέσεις τῶν P. Rorem– J. C. Lamoreaux, στὴ μελέτη τους *John of Scythopolis and the Dionysian Corpus. Annotating the Areopagite*, Oxford 1998). Περὶ τῶν προβλημάτων τῆς Τριαδολογίας καὶ Χριστολογίας τῶν Ἀρεοπαγτικῶν, βλ. R. Roques (*L'univers Dionysien. Structure hiérarchique du monde selon le Pseudo-Denys*, Paris 1954, σ. 305) καὶ J. Jones («The Status of the Trinity in Dionysian Thought», *The Journal of Religion*, 80.4, 2000, σσ. 645-657).

[19] Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου*, *PG* 4, 29ἔξ.

[20] Βλ. D. Bathrellos, *The Byzantine Christ. Person, Nature, and Will in the Christology of Saint Maximus the Confessor*, Oxford/New York 2004, σ. 195.

[21] *PG* 3, 552C- 569A.

[22] *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* (ἐφεξῆς *EI*), 7, 3, *PG* 3, 556B.

[23] *PG* 3, 437B.

[24] *EI* 7, 3, *PG* 3, 556B.

[25] *EI* 7, 3, PG 3, 556B.

[26] Παραπομπές στο PG 3.

[27] Ὁ θεῖος ἱεράρχης ἐκφαντορικὸς ἐστίν, ὡς τὰ λόγια φησι, τῶν θεαρχικῶν δικαιωμάτων· ἄγγελος γὰρ Κυρίου παντοκράτορος Θεοῦ ἐστὶ· μεμάθηκεν οὖν ἐκ τῶν θεοπαραδότων λογίων, ὅτι τοῖς ὁσίως βιώσασιν ἡ φανοτάτη καὶ θεία ζωὴ κατ' ἄξίαν ὑπὸ τῶν δικαιωμάτων ζυγῶν ἀντιδίδοται (*EI*, 7, 7, PG 3, 561 C-D).

[28] *EI*, 7, 6, PG 3, 561A.

[29] Ὑπὲρ ταύτης τῆς θείας δικαιοσύνης ὁ ἱεράρχης εὐχαριστήσας, εὐχὴν ποιεῖται, καὶ τὴν σεβασμίαν ὑμνεῖ θεαρχίαν, ὡς καθαιρετικὴν μὲν τοῦ κατὰ πάντων ἡμῶν ἀδίκου καὶ τυραννικοῦ κράτους, μεταγωγὸν δὲ ἡμῶν ἐπὶ τὰ οἰκεῖα δικαιότατα κρίματα (*EI* 7, 3, PG 3, 557 A–B).

[30] Ταῦτα μὲν οὖν ὁ ἱεράρχης οἶδεν ἐπηγγελμένα πρὸς τῶν ἀληθῶν λογίων· αἰτεῖ δὲ αὐτὰ γενέσθαι καὶ δωρηθῆναι τοῖς ὁσίως βιώσασιν τὰς ἱεράς ἀντιδόσεις, ἅμα μὲν ἐπὶ τὸ θεομίμητον θεοειδῶς ἐκτυπούμενος καὶ τὰς ἐτέρων δωρεὰς ὡς οἰκείας ἐξαιτῶν χάριτας (*EI* 7, 7, PG 3, 562D- 564A).

[31] *EI* 7, 4, PG 3, 560A-B.

[32] Ἐπειδὴ τὸ κείμενο αὐτὸ θεωρεῖται μεταγενέστερο τῶν ἀρεοπαγιτικῶν [βρέθηκε σὲ πάπυρο τῆς Νεσσάνα (στὴ νότια Παλαιστίνη) ποὺ χρονολογεῖται περὶ τὸ 600 μ.Χ. (ἔκδ. J.C.Jr. Kraemer, *Excavations at Nessana*, vol. III (non-literary papyri), Princeton, University Press, 1958, σσ. 309-310)], θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ «ὑπόμνημα» ἀποτελεῖ ἓνα background τῆς εὐχῆς. Στοιχεῖα, πάντως, τῆς εὐχῆς αὐτῆς μαρτυροῦνται καὶ σὲ παλαιότερες πηγές (βλ. V. Bruni, ὅπ.π., σσ. 146-148/ Μητροπολίτου Ἀθηναγόρου, «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 36, 1937, σσ. 177-199/ π.Δ.Τζέρπου, ὅπ.π., σσ. 76-77).

[33] Τὰς δὲ τελεστικὰς ἐπικλήσεις οὐ θεμιτὸν ἐν γραφαῖς ἀφερμηνεύειν, οὐδὲ τὸ μυστικὸν αὐτῶν, ἢ τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργουμένας ἐκ Θεοῦ δυνάμεις ἐκ τοῦ κρυφίου πρὸς τὸ κοινὸν ἐξάγειν· ἀλλ' ὡς ἡ καθ' ἡμᾶς ἱερά παραδόσις ἔχει, ταῖς ἀνεκπομπεύτοις μῆσεσιν αὐτὰς ἐκμαθῶν, καὶ πρὸς θειοτέραν ἔξιν καὶ ἀναγωγὴν ἔρωτι θεῖῳ καὶ ἐνεργείαις ἱεραῖς ἀποτελεσθεῖς, ὑπὸ τῆς τελεταρχικῆς ἐλλάμψεως ἀναχθήσῃ πρὸς τὴν ὑπερτάτην αὐτῶν ἐπιστήμην (*EI* 7, 10, PG 3, 565C).

[34] *EI* 7, 7, PG 3, 564A-B.

[35] *EI* 7, 3, PG 3, 557B.

[36] Αὐτὴ εἶναι ἡ μετάφραση, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ τὸν καθ. Π. Χρήστου στὸ *Φιλοκαλία τῶν νηπτικῶν καὶ ἀσκητικῶν* 3, Θεσσαλονίκη, «Γρηγόριος Παλαμᾶς», 1986, σ. 457.

[37] Ὅπ.π.

[38] *EI* 7, 3, PG 3, 557C. Περὶ τῆς μαρτυρίας αὐτῆς, βλ. Π. Δ. Τζέρπου, ὅπ.π., σ. 190, σημ. 163 καὶ J. Ntedika, ὅπ.π., σ. 35.

[39] *EI* 7, 8, PG 3, 565A.

[40] Βλ. Γ.Κ. Σπυριδάκη, «Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 20 (1950), σσ. 148-149.

[41] *EI* 7, 8, PG 3, 565A. Περὶ τῆς μαρτυρίας αὐτῆς, βλ. Καὶ π.Δ.Τζέρπου, ὅπ.π., σ. 135.

[42] Βλ. A. Rush, ὅπ.π., σ. 150-186.

[43] Βλ. Α. Φυτράκη, *Λείψανα καὶ τάφοι τῶν μαρτύρων*, ἐν Ἀθήναις 1955, σσ. 64ἔξ./ C. Vogel, ὅπ.π., σσ. 400-413.

[44] Ι. Φουντούλη, *Άκολουθία τοῦ Μνημοσύνου*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 12 (*Κείμενα Λειτουργικῆς* 20). Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ σημαντικότερες εἶναι καὶ οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Μ. Arranz [«Les prières presbytérales de la “Pannychis” de l’ancien euchologe byzantin et la “panikhida” des défunts», *La maladie et la mort du Chrétien dans la liturgie. Conférences St. Serge XXIe semaine des Études Liturgiques, 1er-4 Juillet 1974*, Roma, Edizioni Liturgiche, 1975, σσ. 33-82 (*Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», «Subsidia» 1*)].

[45] R. Roques, ὄπ.π., σσ. 287-289.

[46] Ἦδη ὁ Τερτυλλιανὸς στὸ ἔργο του *De exhortatio de castitatis* (πρὶν ἀπὸ τὸ 207μ.Χ.) ἀναφέρεται σὲ εὐχαριστιακὴ θυσία ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς ἑνὸς ἀνδρα (11, 1-2, *Corpus Cristianorum Latinorum* 2, σ. 1031). Στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. καὶ, συγκεκριμένα, στὸ «Μαρτύριο τῆς ἁγίας Δόμνας» (+297-298), μαρτυρεῖται τέλεση Θ.Εὐχαριστίας κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τοῦ ἐπισκόπου Κυρίλλου [Κλεόπα (Κακουλίδου), *Βίοι Παλαιστινίων ἁγίων*, Ἱεροσόλυμα 1907, σ.63, στ.29-30]. Ἀργότερα, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας (4ος αἰ.), ἀναφερόμενος στὴν κήδευση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, σημειώνει ὅτι τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος... τῶ τοῦ Θεοῦ συναγελαζόμενον, θεσμῶν τε θείων καὶ μυστικῆς λειτουργίας ἀξιούμενον... (*Εἰς τὸν βίον τοῦ Μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ Βασιλέως*, Λόγος Δ΄, 67, PG 20, 1225C).

Παρόμοιες μαρτυρίες παρέχει ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων (+397) περὶ τῆς κηδεύσεως τοῦ ἀδελφοῦ του Σατύρου (*De excessu fr. Saturii*, I, 78, PL 16, 1314B-C), ὁ Αὐγουστίνος (+430) περὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῆς μητέρας του (*Confessionorum liber nonus*, XII, 32, PL 32, 777), ὁ ΜΑ΄ κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Κερθαγένης (419μ.Χ.), ὁ ὁποῖος ὀρίζει ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ τέλεση Θείας Λειτουργίας κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κήδευση τῶν νεκρῶν, ὅταν ὁ ἱερέας εὐρεθεῖ νηστικός· εἰδάλλως ἡ ἀκολουθία ἐτελεῖτο «μόνο μὲ εὐχές» [Γ.Ράλλη- Μ.Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα, Γρηγόρης, 1996 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση), σσ. 405-406] καὶ ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (10ος αἰ.) περὶ τῆς κηδεύσεως Πατριάρχου (*Ἐκθεσις βασιλείου τάξεως*, PG 112, 1172A).

Σὲ βίους ἁγίων τοῦ 6ου αἰ., ἐπίσης, μνημονεύεται ἡ σύνδεση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας μὲ τὴν Θ.Εὐχαριστία [τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Θεοδώρου κατετέθη στὸν τάφο τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐπ’αὐτῶ τελεσθείσης (βλ. H. Usener, *Der heilige Theodosios, Schriften des Theodoros und Kyrillos*, Leipzig 1890, σ. 97, στ. 16ἔξ)]. Ἀπὸ παρόμοιες μαρτυρίες πηγάζει, προφανῶς, ἡ ἀπόφαση τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (691-692) περὶ ἀπαγορεύσεως μεταδόσεως Θείας Κοινωνίας σὲ κεκοιμημένους (Γ.Ράλλη- Μ.Ποτλῆ, ὄπ.π., τόμ. Β΄, σ.495). Ἄς σημειωθεῖ καὶ ὁ ΠΓ΄ κανόνας τῆς ἐν Τρούλλῳ, ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ τοποθέτηση τοῦ ἁγίου Ἄρτου στὰ χέρια τοῦ κεκοιμημένου ἀρχιερέα [ἐπ’ αὐτοῦ τοῦ θέματος, βλ. Π.Δ. Τζέρπου, *Ἐφόδιον Ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς ποὺ ἀντιμετωπίζουν κίνδυνο θανάτου. Συμβολὴ στὴν Ποιμαντικὴ Λειτουργικὴ*, Ἀθήνα, Τῆνος, 2001, σσ. 103-104 (*Σύγχρονοι Λειτουργικοὶ προβληματισμοὶ* 1)].

[47] Ἰδιαιτέρως προβληματιζόμεστε ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ «ὑπομνήματος» ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἀρχίζει ἐπιτεθέντων τῶ θείῳ Θυσιαστηρίῳ τῶν σεβασμίων συμβόλων (PG 3, 437C). Ἡ φράση εἶναι δυσερμηνευτὴ, θὰ μπορούσε, ὅμως, νὰ σημαίνει μία προηγούμενη (τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας) τέλεση τῆς Θ.Εὐχαριστίας.

[48] Ν. Μιλόσεβιτς, *Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς Θείας Λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν Μυστηρίων μετὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 2001, σ.296.

[49] Πρβλ. Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήνα 1969⁴, σ. 557.

[50] Ἡ σημαντικότερη μελέτη τοῦ λειτουργικοῦ ἔργου τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης εἶναι αὐτὴ τοῦ ἀείμνηστου καθ. Ι. Φουντούλη (*Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1965), τὴν ὁποία συμπλήρωσε ἀργότερα μὲ ἔκδοση τμήματος τῶν λειτουργικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (*Συμεῶν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα, I: Εὐχαὶ καὶ ὕμνοι*, Θεσσαλονίκη 1968). Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ *Τυπικοῦ* τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια ἀναμένουμε προσεχῶς ἀπὸ τὸν συνάδελφο καθηγητὴ Κο Κοσμᾶ Γεωργίου, Δρα Θεολογίας.

[51] PG 155, 669-696.

[52] Βλ. Ι. Φουντούλη, «Τοῦ Ἁγίου Συμεῶν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ περὶ*

τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ'ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων, Εἰσαγωγή- Κείμενο- Μετάφραση- Σχόλια», στὸν τόμο *Νεκρώσιμα τελετουργικά (Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς ἱεραῆς Μητροπόλεως Δράμας, ἔτους 2001)*, Δράμα 2001, σσ. 309-361.

[53] *Περὶ τοῦ τέλους...*, ΤΟΓ', PG 155, 696B.

[54] Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Συμεών, βλ. Ἰ. Φουντούλη, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον...*, σσ. 127-141

[55] Στις ἐφεξῆς παραπομπές θὰ ἀναγράφεται μόνο τὸ κεφάλαιο τοῦ ὑπομνήματος (καὶ αὐτὸ μόνο γιὰ τὴν πρώτη παραπομπή) καὶ ἡ στήλη ἀπὸ τὴν Πατρολογία τοῦ Migne (PG).

[56] ΤΞΣΤ', 681D.

[57] 684A.

[58] 684A.

[59] 684A-B.

[60] 684B.

[61] 684C.

[62] 684C.

[63] 684C-D.

[64] 685A.

[65] 685A.

[66] 685A.

[67] 685A.

[68] ΤΞΗ', 685C.

[69] *Νῦν δὲ πάντα τῇ ἀμελείᾳ παρεωράθη τὰ εὐλαβῆ, καὶ τὰ τῆς τάξεως καταλέλυται· καὶ πάντα γίνεται φύρδην· καὶ γὰρ ἡ ἀταξία τῇ ὑπερηφανίᾳ συζεύγνεται ἀπαρχῆς, καὶ σὺν αὐτῇ τῇ φιλοκερδίᾳ, καὶ τὰ κοσμικὰ φρονήματα πλέον διὰ τὰ ἐκάστου πάθη· καὶ οὐ τὰ τῶν ἁγίων κρατεῖ (ΤΞΒ', 677D).*

[70] ΤΞΕ', 680A.

[71] ΤΞΓ', 677A.

[72] 677 A-B.

[73] 677B.

[74] ΤΞΒ', 676D.

[75] *Ἀρχιερέα μὲν ὄντα καὶ ἱερέα χερσὶν ἱερέων οἰκονομεῖ, ὡς ἱερὸν ὄλον ὄντα (ΤΞΑ', 676A).*

[76] ΤΞΑ', 676A.

[77] 676B.

[78] 676B-C.

[79] 676C.

[80] 676A-B.

[81] 676C.

[82] 677D.

[83] ΤΕΓ', 676A-D. Περί τοῦ νοήματος τοῦ Τρισαγίου ὕμνου στό ὑπόμνημα τοῦ Συμεών, βλ. Ἀ. Θεοδώρου, «*Ἄμωμοι ἐν ὁδοῦ, Ἀλληλοῦϊα*». Σχόλιο ἐρμηνευτικό στή *Νεκρώσιμη Ἀκολουθία*, Ἀθῆναι, Ἀποστολική Διακονία, 1990.

[84] ΤΕΖ', 685A-B.

[85] ΤΞΗ', 685C.

[86] 685D. Ἐκτενές σχόλιο περί τῆς μαρτυρίας τοῦ Συμεών σχετικά μέ τήν ἐπίχυση τοῦ ἐλαίου, βλ. Π. Δ. Τζέρπου, *Νεκρώσιμο Εὐχέλαιο*, σσ. 135έξ.

[87] 685A.

[88] 688A.

[89] ΤΞΘ', 688B.

[90] Μᾶς ἐντυπωσιάζει τὸ γεγονός ὅτι στοὺς ἐπιλόγους πολλῶν «παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν» καταχωρίζονται εὐχές ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ σχετίζονταν μέ τὴ νεκρώσιμη παννυχίδα [βλ. Β. Σαρρῆ, *Ἡ βυζαντινὴ Παραμυθητικὴ Ἐπιστολὴ (ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη ἕως τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης. 9ος-12ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 2005, σ.251].

[91] Βλ. τίς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ M. Arranz, «*Les prières presbytérales...*», σσ. 69 καὶ 81.

[92] Βλ. Π.Θ. Χριστοδούλου, ὅπ.π., τόμ.1, σ.57/ E. Velkovska, «*Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources*», *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), σ.47.

[93] Ὁ Οἰκ. Πατριάρχης Παῖσιος Α' (1651-52 καὶ 1654³55) γράφει πρὸς τὸν Πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα: «Ἡ τάξις τῆς ἀκολουθίας τῶν κεκοιμημένων ἐδῶ εἰς τὰ μέρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε κάμποσον, ἔστωντας καὶ νὰ σμικρύνουσιν ἀπὸ τὸν τύπον ὁποῦ ἔχομεν εἰς τὸ εὐχολόγιον, διὰ τὰ συχνὰ καὶ μεγάλα θανατικὰ ὅπου ἔρχονται καὶ δὲν φθάνουσιν οἱ ἱερεῖς νὰ θάπτουσι τὰ λείψανα» (Ἀρχιμ. Καλ. Δεληκάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων, τόμ. τρίτος, ἐν Κωνσταντινουπόλει* 1905, σσ. 36-71).

[94] ΤΟΓ', 696B.